

MONIKA KNUROWSKA

<https://orcid.org/0000-0002-6983-9395>

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

SKOLONIZOWANY KOLONIZATOR. O BOHATERZE POWIEŚCI JURIJA DOMBROWSKIEGO *DZIERŻAWIN*

COLONIZED COLONIZER. ON THE MAIN CHARACTER OF YURY DOMBROVSKY'S *DERZHAVIN*

This article aims to draw attention to the possibility of analyzing Yury Dombrovsky's debut novel *Derzhavin* using methods and tools developed on the ground of postcolonial theory and research, in particular, based on the metaphor of „internal colonization” developed by Alexander Etkind. Dombrovsky's construction of the space, time and place of the piece of work's action and, above all, the main character's silhouette provide an opportunity to explore the links between power and literary text.

Keywords: Yury Dombrovsky's *Derzhavin*, Alexander Etkind, the disintegration of empire, colonizer, a victim of colonization

W przedmowie do najnowszego wydania debiutanckiej powieści Jurija Dombrowskiego *Dzierżawin* (Державин) z 2018 roku Dmitrij Bykow wyraża zdziwienie faktem, że ten utwór został opublikowany w 1939 roku; chociaż, jak pisze, „na peryferiach imperium” („на окраине империи”), w Kazachstanie, to jednak w ZSRR¹. Powieść *Dzierżawin* jest utworem niedokończonym. Pracę nad jego drugą częścią uniemożliwiło pisarzowi aresztowanie — w 1939 roku, tuż po ukazaniu się dzieła drukiem, Dombrowski został skazany i wywieziony na Kołymę na cztery lata; było to jego trzecie aresztowanie. W opublikowanym po latach (w 1973 roku) w czasopiśmie „Простор” szkicu *Drewniany dom na ulicy Gogoła* (Деревянный дом на улице Гоголя), zawierającym między innymi historię powstania powieści *Dzierżawin* i kilka uwag na temat tytułowego bohatera Dombrowski

¹ Przedmowa Dmitrija Bykova w książce Jurija Dombrowskiego *Державин, или Крушение империи*, <https://ru-bykov.livejournal.com/3415670.html> (9.09.2022).

bez ceremonii stwierdza, że nie dokończył utworu, ponieważ wówczas, w latach 30. XX wieku, zabrakło mu sił i umiejętności, aby uchwycić i zrealizować główną ideę dzieła — „przeobrażającą moc sztuki, twórczości”². Po raz pierwszy urywek powieści o Gawrile Dzierżawinie ukazał się w 1937 roku w czasopiśmie „Литературный Казахстан” (nr 7–8). W 1938 roku w tymże czasopiśmie pojawiła się kolejna część utworu pod tytułem *Rozpad imperium* (*Крушение империи*), zaś „Социалистическая Алма-Ата” opublikowała (również w 1938 roku) fragment zatytułowany *Wojewoda sybirski* (*Симбирский воевода*). W postaci książki powieść została wydana w 1939 roku w Alma-Acie, a w 1992 roku weszła w skład pierwszego tomu sześciotomowego wydania dzieł Dombrowskiego³. Wydanie z 2018 roku opatrzone przedmową Dmitrija Bykowa nosi tytuł *Dzierżawin lub Rozpad imperium* (*Державин, или Крушение империи*).

Zamiarem Dombrowskiego nie było napisanie biografii Dzierżawina. Uczynił to Władysław Chodasiewicz, który swoją książkę o poecie wydał w 1931 roku w Paryżu. Dombrowski natomiast wybrał określony wycinek z życia Dzierżawina, aby móc poruszyć zagadnienia, które nurtowały go od samego początku drogi twórczej, takie jak konflikt między jednostką a władzą, konfrontacja historii ze współczesnością, kwestia sumienia, wyboru i odpowiedzialności. Lektura utworów autora *Kustosza* przekonuje, że jednostka obdarzona sumieniem i talentem nie może służyć sztuce, nauce i jednocześnie władzy. Dombrowski zamierzał, jak sam stwierdził, udowodnić w ujęciu artystycznym tezę Aleksandra Puszkina głoszącą, że geniusz i zbrodniarz nie mogą łączyć się w jedno:

На пушкинский вопрос: гений и злодейство — две вещи совместные ли? — я задумал твердо ответить: нет! Ни в коем случае! Молодой Державин подходил для этого как нельзя более [...]⁴.

Zdaniem Bykowa proza historyczna i biograficzna w Rosji zawsze była najlepszym (a nierzadko i jedynym) sposobem wypowiedania się na tematy współczesne. Jako przykład Bykow podaje prozę Jurija

² Ю. Домбровский, *Деревянный дом на улице Гоголя*, w: tegoż, *Собрание сочинений в шести томах*, т. 1, Издательский центр Терра, Москва 1992, s. 302.

³ L. Kalita, *Dzierżawin — debiut prozatorski Jurija Dombrowskiego*, w: B. Stempczyńska (red.), *Książki nieznane, książki zapomniane...*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1999, s. 127.

⁴ Ю. Домбровский, *Деревянный дом...*, s. 302.

Tynianowa⁵. Dombrowski uczestniczył w seminarium prowadzonym przez Tynianowa, będąc słuchaczem Wyższych Kursów Literackich. Od Tynianowa, jak sam przyznał, przejął naczelną zasadę twórczości, zawierającą się w stwierdzeniu autora *Śmierci Wazyra-Muchtara*: „Jako powieściopisarz zaczynam tam, gdzie kończy się dokument”⁶.

Zdziwienie Dmitrija Bykowa faktem wydania powieści Dombrowskiego o Dzierżawinie w 1939 roku należy uznać za uzasadnione, bowiem utwór ten ma charakter wyraźnie antyimperialny i antykolonialny. Celem niniejszego artykułu jest zwrócenie uwagi na możliwość odczytania utworu Dombrowskiego z wykorzystaniem metod i narzędzi wypracowanych na gruncie teorii i badań postkolonialnych, w szczególności w oparciu o metaforę „kolonizacji wewnętrznej”⁷ opracowaną przez Aleksandra Etkinda. Skonstruowana przez Dombrowskiego w powieści przestrzeń, miejsce akcji utworu i przede wszystkim sylwetka głównego bohatera, dają możliwość badania powiązań pomiędzy władzą i tekstem literackim, wyrażających się, zgodnie z ustaleniami Ewy Thompson, „w tonie i komentarzu narratora, w kreśleniu postaci literackich czy utrwalaniu w pamięci czytelnika przestrzeni geograficznej”⁸.

Akcja powieści rozgrywa się na przełomie 1773 i 1774 roku między innymi na terenie Kazania, Samary, Symbirska i Orenburga. Tereny

⁵ Przedmowa Dmitrija Bykowa...

⁶ Ю. Домбровский, *РетлендБэконСоутгемптонШекспир*, w: tegoż, *Собрание сочинений в шести томах*, т. 3, Издательский центр Терра, Москва 1992, s. 280. Zob. również S. Poręba, *Jurij Dombrowski*, w: P. Fast, L. Rożek (red.), *Sylwetki współczesnych pisarzy rosyjskich*, Śląsk, Katowice 1994, s. 62.

⁷ „Внутренняя колонизация есть применение практик колониального управления и знания внутри политических границ государства. Это особый тип отношений между государством и подданными, при котором государство относится к подданным как к покоренным в ходе завоевания, а к собственной территории — как к захваченной и загадочной, требующей заселения и «окультуривания», направляемых из одного центра”. А. Эткинд, Д. Уффельманн, И. Кукулин (red.), *Там, внутри. Практики внутренней колонизации в культурной истории России. Сборник статей*, Новое литературное обозрение, Москва 2012, s. 4. Zob. również: „[...] внутренняя колонизация означает процесс культурной экспансии, гегемонии, ассимиляции в пределах государственных границ, реальных или воображаемых. Колонизация есть осуществление власти, структурированное различиями — географическими, лингвистическими, культурными”. А. Эткинд, *Внутренняя колонизация. Имперский опыт России*, Новое литературное обозрение, Москва 2016, s. 18.

⁸ E. Thompson, *Trubadurzy imperium. Literatura rosyjska i kolonializm*, przeł. A. Sierszulska, Universitas, Kraków 2000, s. VI.

te objęte są powstaniem chłopskim pod wodzą Jemieliana Pugaczowa – w tłumieniu tego żywiołowego buntu bierze udział młody podporucznik Pułku Preobrażeńskiego Gawrił Dzierżawin. Narrator pisze o żyjących na tym obszarze Tatarach, raskolnikach, Kozakach jaickich, którzy mieli ukrywać Pugaczowa, o zbiegłych chłopach pańszczyźnianych i żołnierzach dezertkach. W 1552 roku Iwan IV Groźny przypuścił szturm na Kazań, zdobył miasto i przyłączył je do Moskwy. Kolonizacja (z perspektywy badań postkolonialnych) wypełnia m.in. misję cywilizacyjną. Jak podają historycy,

[...] we wszystkich swych działaniach Iwan IV uważał się za głowę monolitycznej cywilizacji religijnej, nigdy zaś za przywódcę wojskowego czy politycznego. Przedsięwzięta przez niego w 1552 roku kampania przeciwko Tatarom, muzułmanom, była swego rodzaju procesją religijną, szturmem na Jerycho⁹.

Kazań został zaanektowany całkowicie, a jego zdobycie traktowano jako zesłane przez Boga zwycięstwo chrześcijańskiego monarchy. Trzy miesiące później [miasto zostało zaatakowane w październiku 1552 roku – M.K.] w listach do wodzów nogajskich Iwan IV raz za razem powtarzał, że Kazań jest moskiewską jurta od niepamiętnych czasów, a on jedynie ukarał jego mieszkańców za nieposłuszeństwo. Z nieskrywaną dumą opisywał rzeź mężczyzn, wzięcie w niewolę kobiet i dzieci oraz fakt, że chanowi Jadygerowi okazano łaskę – nie powieszono go, lecz zabrano do Moskwy i obdarowano włościami¹⁰.

Kazań został jedną z wielu kolonii zarządzanych przez rosyjskiego namiestnika. Po jego zdobyciu rozpoczęła się rosyjska kolonizacja regionu (miasto stało się ośrodkiem rosyjskiej kolonizacji Powołża)¹¹. Car Iwan IV Groźny pisał o swoim niezadowoleniu z nowych poddanych, żyjących na stepach Kozaków – kazańskich, azowskich, krymskich i in. – niepokornych i siejących zamęt¹²; uważał ich za rozbójników. XVII i XVIII wieku muzułmanie tatarscy i baszkirscy podnosili liczne bunty i, jak zauważa Michael Khodarkovsky, „razem z innymi niechrześcijanami to oni byli główną siłą w dwóch największych powstaniach w Rosji – w powstaniu Stienki Razina w latach 60. XVII wieku i Jemieliana Pugaczowa wiek później”¹³. Powstanie pod przywództwem Pugaczowa Aleksander Etkind wprost nazywa

⁹ J. Billington, *Ikona i topór. Historia kultury rosyjskiej*, przeł. J. Hunia, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008, s. 63.

¹⁰ M. Khodarkovsky, *Na granicach Rosji. Budowanie imperium na stepie, 1500–1800*, przeł. B. Malarecka, PIW, Warszawa 2009, s. 115.

¹¹ А. Эткінд, *Внутренняя колонизация...*, s. 115 i 174.

¹² M. Khodarkovsky, *Na granicach Rosji...*, s. 60.

¹³ Tamże, s. 197.

wojną między imperium i skolonizowanymi narodami zamieszkującymi stepy¹⁴.

Dombrowski przedstawia w powieści kilka miesięcy z życia tytułowego bohatera. Młody i ambitny Dzierżawin zostaje jednym z najbliższych podwładnych generała Aleksandra Bibikowa stojącego na czele tajnej komisji śledczej, mającej rozwinąć działalność w Kazaniu, powołanej przez carycę Katarzynę II w celu rozpoznania sytuacji i pojmania Pugaczowa. Wybór Dzierżawina nie jest przypadkowy — podporucznik ma tatarskie korzenie, pochodzi z Kazania i jego niewątpliwy atut stanowi, jak mniema Bibikow, znajomość regionu i jego mieszkańców. W Kazaniu nadal mieszka w ich rodowym ubogim majątku matka Dzierżawina, Fiokła Andriejewna. Po przyjeździe do miasta, pomimo wysiłków podjętych w celu niewyróżniania się pośród miejscowych (Dzierżawin „przebiera się”, zakłada kupiony w Moskwie za trzy ruble prosty chłopski kożuch; „простой мужицкий нагольный тулуп”)¹⁵ spotyka się on z jawną wrogością jako przedstawiciel władzy; zarówno chłopci, jak i miejscowe elity traktują go jak obcego. Dzierżawin staje się figurą obcego (чужой среди своих), którą Etkind łączy z sytuacją wewnętrznego kolonizacji¹⁶. Niemniej młody oficer szybko i skutecznie wchodzi w rolę kolonizatora, jest głęboko przekonany o słuszności swojej misji, o konieczności stosowania przemocy wobec buntowników, ślepo wierzy w wielkość imperium i w potęgę armii carskiej. Dla Dzierżawina bunt chłopów stanowi wykroczenie przeciwko prawu carskiemu i boskiemu. W języku władzy reprezentowanym w utworze przez Dzierżawina czy generała Bibikowa, w ich raportach, rozkazach, protokołach z przesłuchań aresztowanych sprzymierzeńców Pugaczowa, a także w listach Katarzyny II do generałów zbuntowani Kozacy, chłopci opisywani są jak bestie i zwierzęta. Narrator przedstawia tok myślenia Dzierżawina:

Матушка Фекла Андреевна пишет из Казани, что мужики совсем перестали платить оброк. Как прислали в октябре воз мороженой пtiцы да полтора-ста рублей, так больше ничего не шлют. Хитрят мужики, жмутся, прячут в солому ружья да топоры, ждут своего царя. Ну погодите, бестии! Будут вам вместо царя кнуты да глаголь. Церемониться ведь с вами не станут!¹⁷.

¹⁴ А. Эткинд, *Внутренняя колонизация...*, s. 280 i 360.

¹⁵ Ю. Домбровский, *Державин*, w: tegoż, *Собрание сочинений в шести томах*, т. 1, Издательский центр Терра, Москва 1992, s. 28.

¹⁶ А. Эткинд, *Внутренняя колонизация...*, s. 90–91.

¹⁷ Ю. Домбровский, *Державин...*, s. 18.

Etkind cytuje opis wrażeń z podróży do guberni orłowskiej (w 1854 roku) prawnika i senatora Kastora Lebiediewa¹⁸ porównującego chłopów do pokonanego dzikiego plemienia. Jak piszą o chłopach Aleksander Etkind, Dirk Uffelmann i Ilja Kukulin, „этот народ был своим, он говорил на «нашем» языке и был источником «нашего» благополучия — и при этом все равно был экзотическим. Россия колонизовала саму себя, осваивала собственный народ”¹⁹. Orientalizacja²⁰ chłopów, konstruowanie różnic, dystansu kulturowego odgrywała w imperium rosyjskim szczególnie ważną rolę, albowiem, jak zauważa Etkind, chłopci pańszczyźniani, w odróżnieniu od czarnoskórych niewolników w Stanach Zjednoczonych, chodzili do cerkwi, modlili się w tej samej cerkwi wraz ze swoimi panami, a duchowni głosili równość przed obliczem Boga, potępiali przemoc i nieludzkie traktowanie²¹.

Dombrowski dekonstruuje imperium, przedstawia jego rozpad m.in. udzielając głosu subalternowi²², wykluczonym; nie tylko chłopom pańszczyźnianym, ale i np. kupcom, szeregowym żołnierzom. Język władzy ma charakter monologiczny²³; władza imperialna nie wchodzi w dialog. Imperium narzuca swój język pokonanym. Ewa Thompson podaje liczne przykłady języka przemocy imperium w literaturze rosyjskiej, kiedy „podbici są kulturowo głusi i niemi”²⁴, a władza nadaje sobie kulturowy przywilej reprezentowania ujarzmionych grup społecznych i narodów. W powieści *Dzierżawin* Dombrowski

¹⁸ „Крестьяне [...] очень недалеко от домашних животных. Этот старик не мытый, никогда не чесанный, босоногий; эта женщина полубожаженная, мальчишки грязные, растрепанные, валяющиеся в грязи и на соломе, все это нечеловеческие фигуры! Все они, как будто вне черты государственной жизни, как будто незаконные дети России, как будто побежденные мечом победителей им не соплеменные; как будто записки советов и комитетов, все эти дела в судах и палатах не об них, не для них”. А. Эткинд, *Внутренняя колонизация...*, s. 170–171.

¹⁹ А. Эткинд, Д. Уффельманн, И. Кукулин (red.), *Там, внутри. Практики внутренней колонизации...*, s. 15.

²⁰ „[...] orientalizacja, czyli stworzenie czyjegoś nieprawdziwego obrazu w celu usprawiedliwienia swych działań, osiągnięcia pewnych korzyści”. Ł. Gemziak, *Imperium (wciąż) niezbadane: Rosja a perspektywa postkolonialna*, „Dialogi Polityczne” 2011, nr 14, s. 210.

²¹ А. Эткинд, *Внутренняя колонизация...*, s. 162.

²² „В России субалтерном был народ, а за него говорили все, хором и вразнобой: писатели, ученые, чиновники, священники”. А. Эткинд, *Внутренняя колонизация...*, s. 307.

²³ Тамże, s. 376.

²⁴ E. Thompson, *Trubadurzy imperium...*, s. 172.

prezentuje żołnierzy, oficerów, duchowieństwo i burmistrzów, którzy z własnej woli wstępują w szeregi armii Pugaczowa. Dzierżawin spędzający tuż po przyjeździe do Kazania (z rozkazu generała Bibikowa) dużo czasu na podsłuchiwanie rozmów chłopów w oberżach i na ulicach miasta, obserwowaniu ich zachowania i nastrojów, często słyszy o duchownych i włodarzach miast witających Pugaczowa chlebem i solą, uznających w nim cara Piotra III, oficerach porzucających garnizony lub poddających miasta i twierdze bez jednego wystrzału. Walczący w oddziałach Pugaczowa, którzy, jak zaznacza narrator, często nie znają rosyjskiego, wykazują zrozumienie dla losu żołnierza służącego w armii carskiej, zmuszonego do walki ze „swoimi”:

Да ай солдату сладко живется? — отозвался на его голос старик с мягкими, как лен, волосами и глазами почти небесной голубизны. — Эх ты, Аника-воин! Ты у меня спроси. Я сам в солдатах почти двадцать пять лет прослужил, так все прошел, и там, скажу, такая же честь: в зубы, да взащей, да в ухо, да опять в зубы. Вот и вся наука. — Он поглядел на черного мужика. — Ты вот поживи с мое, а потом и вякай. А я тебе скажу так, кого солдатская вошь не ела, да кто под шпицрутенами не прыгал, тот и вовсе ничего не знает. И такое мое мнение, что они и вовсе стрелять не должны²⁵.

Dzierżawin Dombrowskiego, „jeszcze młodzieniec, ogarnięty nieposkromionym pragnieniem zrobienia za wszelką cenę kariery u boku cesarzowej”²⁶ jest (do momentu kryzysu) bodaj jedyną postacią w utworze, która nie wątpi w prawidłową strukturę państwa; w strukturze tej również upatruje możliwość poprawy swojego losu. Kluczowym, wręcz obsesyjnie powtarzanym przez młodego oficera słowem jest „kariera”. Dzierżawin czuje się nieszczęśliwy i skrzywdzony przez los; uważa, że prześladuje go pech, dziesięć lat służby w armii nie przyniosło mu ani pieniędzy, ani stopni wojskowych, ani zaszczytów czy sławy, porównuje się z rówieśnikami z możnych i wpływowych rodów, którzy już zrobili karierę, dlatego w powstaniu Pugaczowa widzi swoją szansę na sukces. W rozmowach z generałem Bibikowem Dzierżawin starannie dobiera słowa, nieustannie zapewniając dowódcę o swojej wierności i lojalności, sławiąc potęgę armii carskiej („Сила и верность непобедимого воинства нашей премудрой матери достаточно по своим воинским подвигам известны”)²⁷ i wpędzając swego przełożonego w osłupienie. Doświadczony generał

²⁵ Ю. Домбровский, *Державин...*, s. 110–111.

²⁶ S. Poręba, *Jurij Dombrowski.....*s. 64.

²⁷ Ю. Домбровский, *Державин...*, s. 42.

już podczas pierwszego spotkania z podporucznikiem bezbłędnie odgadł jego główną słabość:

Юнцу — Бибиков это почувствовал с первой же минуты свиданий — можно довериться. Он пойдет на всякий риск, на любое сложнейшее, безнадежнейшее предприятие, он шутя рискнет своей головой, если только в случае удачи можно рассчитывать на какое-нибудь, пусть самое незначительное, продвижение по службе. Он честен, добр, горяч, но, пожалуй, нет такого жестокого, кровавого и просто бесчестного дела, которое он отказался бы взять на свою ответственность, если того потребует ближайший начальник. Поистине странное поколение, загадочное, чудовищные люди появляются и растут в конце восемнадцатого столетия!²⁸

Dzierżawin szczerze wierzy w to, w co przestał już wierzyć generał. Rozmyślania Bibikowa, naznaczonego przez Katarzynę II (po ucieczce z pola walki lub śmierci innych generałów) na dowódcę armii walczącej z oddziałami Pugaczowa pokazują człowieka śmiertelnie zmęczonego życiem i służbą, rozczarowanego i jednocześnie obdarzonego przenikliwym umysłem. W swych dociekaniach, którymi z nikim nie może się podzielić, generał odkrywa sekret powodzenia Pugaczowa: „Пугачев не завоевывал — он освобождал”²⁹. W momencie rozpoczęcia powieści generał Bibikow ma 45 lat. Jego kariera ściśle związana jest z podbojami imperium rosyjskiego:

[...] он — солдат и привык в точности выполнять боевые приказы. Его посылали на усмирение польских конфедератов — он шел туда, не моргнув глазом. Его заставляли пороть, вешать, приводить к присяге непокорных крепостных — он делал это³⁰.

Bibikow czyta nieskładne manifesty carycy, napisane topornym językiem, napuszone, rażące sztucznością i porównuje je z manifestami przygotowanymi przez Pugaczowa i jego dowódców, których język zapada w serca prostych ludzi. Groźbom rządu petersburskiego Pugaczow przeciwstawia wolność, równość i kawałek ziemi dla każdego, kto się do niego przyłączy. Dzierżawin patrzy na generała z uwielbieniem, podziwia jego sukcesy i osiągnięcia, które sam Bibikow wolałby wymazać z pamięci, jak na przykład stłamszenie buntu chłopów pańszczyźnianych w Kazaniu (bunt wybuchł dziesięć lat przed powstaniem Pugaczowa). Własne doświadczenie, rozczarowanie

²⁸ Tamże, s. 40.

²⁹ Tamże, s. 37.

³⁰ Tamże, s. 16–17.

i zgorzknienie nie przeszkadza mu jednak w wykorzystaniu zapału i gorliwości stojącego u progu kariery młodego oficera. Dzierżawin, Bibikow, oficerowie³¹, pisarze, urzędnicy pośredniczą we władzy, są rzecznikami imperium, stosując przymus i przemoc w różnych formach, aktywnie wspierają władzę w procesie kolonizacji wewnętrznej i zewnętrznej. Jak pisze Etkind, do 1762 roku szlachta miała obowiązek służby krajowi (w instytucjach wojskowych czy cywilnych). Piotr III zniósł ten wymóg, lecz kariera w gwardii, a następnie w administracji gubernialnej pozostała typową ścieżką awansu dla elity szlacheckiej. Propagując na prowincji czy peryferiach styl życia i kulturę stolicy, centrum władzy, szlachta kontynuowała proces kolonizacji wewnętrznej imperium³². Tych wszystkich przedstawicieli władzy, namiestników Etkind nazywa administratorami imperium³³. W celu wzmocnienia pośredniej władzy imperium w latach 40. i 50. XIX wieku Ministerstwo Spraw Wewnętrznych przyjęło na służbę filozofów, orientalistów i szczególnie dużą liczbę pisarzy³⁴.

Podporucznik Dzierżawin z entuzjazmem, werwą i sumiennością przyjmuje i wykonuje wszystkie polecenia i rozkazy generała Bibikowa, ryzykuje życie, jadąc do Samary w pojedynkę i nie wiedząc, czy nad miastem sprawują kontrolę wojska rządowe, czy oddziały Pugaczowa; „jako oficer śledczy bohater wykazuje się nie tylko odwagą i skrupulatnością w wypełnianiu swoich obowiązków, ale wręcz okrucieństwem wobec schwytanych buntowników, wśród których ma opinię najsurowszego śledczego”³⁵. Dzierżawin wykonuje zadania nie licujące z godnością oficera — podsłuchuje, knuje intrygi, szpieguje:

Соглядатай, лазутчик... шпион. Ладно, он готов взять любое из этих названий, не дрогнув. Его не так-то легко вогнать в краску! Прежде всего он солдат. А для солдата на войне всякое звание почетно. Шпион? Если надо, он будет шпионом³⁶.

Если от него потребуют, он снимет сан со всех попов и закует в цепи самого архиерея. Он будет производить точнейшие следствия, не спать ночами,

³¹ Ewa Thompson, między innymi, zwraca uwagę na tę kwestię: „Obecność wojskowych w literaturze rosyjskiej wciąż pozostaje jednym z zaniedbanych tematów w rosyjskiej krytyce literackiej. Gdyby usunąć postaci noszące stopnie wojskowe ze sztuk Czechowa czy powieści Dostojewskiego i Tolstoja, ich fabuły załamałyby się”. E. Thompson, *Trubadurzy imperium...*, s. 80.

³² А. Эткинд, *Внутренняя колонизация...*, s. 152.

³³ Tamże, s. 176.

³⁴ Tamże, s. 241.

³⁵ L. Kalita, *Dzierżawin — дебют прозatorski...*, s. 128.

³⁶ Ю. Домбровский, *Державин...*, s. 57.

расшифровывая каждый намек и оговорку, а если и этого будет мало, — он кликнет заплечных мастеров, и секретные писцы затупят свои перья, списывая стопы бумаг. И порки он станет производить сам, совсем так, как предписывает ему ордер: будет ходить перед толпой, размеряя силу и количество ударов, и поучать непослушных. Может быть, после этого ему придется прибегнуть к виселице и топору, колесу и глаголю. Он и этим не погнушается. Ритуал смертных казней сейчас проработан до мельчайших подробностей [...]»³⁷.

Имя его [Державина — М. К.] передавалось из уст в уста, из камеры в камеру, и часто ему без пыток удавалось выудить показания тех арестованных, которые у другого следователя молчали бы и под пыткой. Он никогда не уставал писать протоколы допросов, и выражения его бумаг были точными и ясными и не могли вызвать никаких перетолкований. [...] На чудовищное возрастание бумаги, исписанной пыточными речами, он смотрел как на вырастание своей карьеры³⁸.

Szczegółowy opis pracy Dzierżawina i tajnej komisji śledczej zajmuje w powieści kilka stron. Narrator przedstawia procedurę prowadzenia śledztwa, sposób postępowania z aresztowanymi, „obróbkę” zeznań, przepełnione więzienie w Samarze i sekretne miejsce — piwnicę w więzieniu, w której nieustannie wrzała woda, syczało rozgrzane żelazo, słychać było świst bicza i dźwięk łamanych kości, a sprawna ręka kata umiejętnie regulowała poziom bólu poskręcanego ludzkiego ciała. Dzierżawin nie ma najmniejszych wątpliwości co do słuszności swojego postępowania do momentu spotkania z burmistrzem Samary Iwanem Chalewinem. Burmistrz Chalewin przebywa w samarskim więzieniu, gdzie przesłuchuje go Dzierżawin, próbując ustalić przyczyny zdrady, której Chalewin dopuścił się, świadomie przyłączając się do Pugaczowa i oddając mu miasto bez walki. Jak słusznie zauważa Liliana Kalita,

Chalewin reprezentuje w powieści typ rzecznika wolności człowieka, opowiada się za przyznaniem małym narodom prawa do swobodnego istnienia, jest przeciwny rządowi jedynowładcy i administratorów³⁹.

Burmistrz Chalewin, podobnie jak Dzierżawin, należy do klasy administratorów imperium, dlatego wywołuje zaciekawienie śledczego. Zapytany przez Dzierżawina o to, jak on, człowiek wykształcony, mógł zbratać się z buntownikami, tłumaczy swoje zachowanie:

³⁷ Tamże, s. 59.

³⁸ Tamże, s. 75.

³⁹ L. Kalita, *Dzierżawin — debiut prozatorski...*, s. 128–129.

Образованность, — сказал он, издеваясь. — А что вы с вашей образованностью сделали? Дворцы да тюрьмы. Виселицы на каждой улице поставили. Посадили бабу во дворце, а она двадцать миллионов крестьян под ногой своей держит, ибо что ей бедность человеческая, что ей нужда народа, если она сама в золоте ходит. А из чего вся сия роскошь происходит? Из куска недоеденного, из тряпки, у хлебобоба отнятой. Вы, сударь, каждый день мясо едите и бургундское у вас на столе, а поэтому крестьяне ваши одну воду пить должны. Вы шелка носите, поэтому крестьяне ваши в дерюгах ходят. У вас излишки, у них нет необходимейшего⁴⁰.

Retrospekcja przedstawia wydarzenia poprzedzające przejście Samary przez jednego z dowódców armii Pugaczowa, atamana Arapowa, działania podjęte przez burmistrza Chalewina po ucieczce z miasta żołnierzy garnizonu wraz z jego dowódcą, rozmowy burmistrza z przedstawicielami duchowieństwa i kupiectwa, mające na celu omówienie szczegółów powitania armii Pugaczowa. Rozmowy te pokazują prawdziwe oblicze Chalewina: nie przyłączył się do powstania ze strachu, lecz dał wyraz swoim przekonaniom. Najdobitniej poglądy burmistrza pokazuje scena, kiedy przy pomocy służącego Miszki zdejmuje ze ścian i nakazuje spalić obrazy przedstawiające władców, królów i carów, włącznie z portretem Katarzyny II:

Выбросить, — крикнул Халевин, — к черту выбросить, нет над нами императрицы Екатерины Алексеевны, нет над нами тех мучителей, кои кровь человеческую как воду проливают и братьев своих, по рождению им равных, рабами держат⁴¹.

Nieoczekiwanie dla siebie samego Dzierżawin zaczyna nie tylko słuchać, ale i słyszeć Chalewina, słyszeć jego głos — głos Innego w znaczeniu, jakie temu pojęciu nadał Emmanuel Levinas. Krach kariery śledczego rozpoczyna się w momencie, gdy Dzierżawin wchodzi w dialog z Innym. Przesłuchania zamieniają się w rozmowy. Dochodzi do spotkania Innego, które dokonuje się poprzez epifanię twarzy, poprzez relację „twarzą w twarz” z Innym⁴². Dzierżawin zaczyna rozmyślać o zasadzie równości głoszonej przez Chalewina akurat w momencie, gdy czuje potrzebę pisania wierszy. Ze swoich prób poetyckich jest bardzo niezadowolony⁴³; porównuje się z Aleksandrem

⁴⁰ Ю. Домбровский, *Державин...*, s. 135–136.

⁴¹ Tamże, s. 98, podkreślenie moje — M. K.

⁴² S. Górzna, „Inny” w filozofii Emmanuela Levinasa, *„Ślupskie Studia Filozoficzne”* 2012, nr 11, s. 57–69.

⁴³ W powieści wiersze te nie zostały zamieszczone. Dombrowski podkreślał, że Dzierżawin przedstawiony przez niego w utworze jeszcze nie jest ukształtowanym

Sumarokowem i Michaiłem Łomonosowem, co wywołuje u niego jeszcze większe rozdrażnienie. W przypadkowo znalezionym czasopiśmie odkrywa odę Sumarokowa o marności ludzkiego życia, która wraz ze słowami Chalewina o równości i wolności robi na nim piorunujące wrażenie. Sumarokow pisze o nieuchronności śmierci, o sławie i władzy, które są uludą i snem. Chalewin śni się Dzierżawinowi, zajmuje jego myśli. Podporucznik zaczyna dostrzegać i rozumieć własną niejednoznaczną sytuację i krzywdzący porządek w państwie. Dzierżawin obserwuje Chalewina, dostrzega jego emocje i rozumie motywy postępowania. Interesująco prezentuje się scena, w której, już po ukończeniu śledztwa, gdy los Chalewina został przesądzony, podporucznik Dzierżawin proponuje mu rozmowę, rozmawia z nim jak „człowiek z człowiekiem” („Допрос ныне закончен, но я хотел бы поговорить с вами не как следователь, а как разговаривают человек с человеком”)⁴⁴. W czasie tego spotkania „twarzą w twarz” Dzierżawin sugeruje burmistrzowi możliwość uwolnienia; w detalach opisuje plan ucieczki, który za parę chwil zrealizuje Chalewin. Dzierżawin udowadnia zasadę równości ludzi, dokonując nieoczekiwanej i zaskakującej z punktu widzenia fabuły zamiany ról: kat i ofiara zamieniają się miejscami. Aby uciec, Chalewin wymierzył śledczemu potężny cios w głowę. Uciekając, kątem oka widzi zakrwawioną i uśmiechniętą twarz Dzierżawina.

Od tego momentu zaczyna się upadek kariery oficera komisji śledczej. Pozwalając zbiec oskarżonemu o zdradę państwa, Dzierżawin podważył porządek, prawo; dokonał przestępstwa. Jednak największa tragedia bohatera polega na rozdarciu wewnętrznym, którego doświadczył. W swych ustaleniach dotyczących administratorów imperium Aleksander Etkind dla charakterystyki sytuacji będącej ich udziałem przywołuje termin „rozdwojenie kolonialne”. Właśnie ta klasa społeczna niosła na swoich barkach brzemień imperium, którego najczęściej nie była w stanie udźwignąć:

От отчаянного чиновника из *Медного всадника* до его подлого коллеги из *Записок из подполья*, от ненадежных Башмачкина, Ковалева, Поприщина до таких оплотов здравого смысла и имперской верности, как Максим

w pełni twórcą; pisarz pokazuje pierwsze kroki Dzierżawina jako poety. Por. Ю. Домбровский, *Деревянный дом...*, s. 295. Rozwój kariery Dzierżawina jako nadwornego poety Katarzyny II i jego służbę u boku kolejnych carów, a także karierę urzędnika zajmującego wysokie stanowiska w imperium szczegółowo opisał Władysław Chodasiewicz we wspomnianej biografii poety.

⁴⁴ Ю. Домбровский, *Державин...*, s. 134.

Максимиыч, Каренин, старший Аблеуов, — раз за разом и текст за текстом имперская элита не выдерживала имперского бремени. Осуществляя владычество над себе подобными, элита внутренней колонизации переживала его как разрыв внутри собственной субъективности. Напряженные отношения этих людей с государством, частью которого они были так же, как нос был частью майора Ковалева, определяли их двойственные отношения к самим себе. Где бы ни застала этих имперских менеджеров их литературная служба, в столице или в глуши, — неочевидная и непостоянная, но острая как лезвие колониальная граница разрежала этих посредников надвое, оставляя их наедине со своим двойником. [...] От Державина до Менделеева среди них были лучшие люди России; много было и других. То был стеновой хребет империи, ее несущий каркас, ее растущий позвоночник⁴⁵.

Dzierżawin po wydarzeniach związanych z oskarżeniem i ucieczką Chalewina stara się nadal sumiennie wykonywać swoje obowiązki, jednakże zadania, których się podejmuje: poszukiwania Pugaczowa wśród raskolników, a także wyzwolenie z rąk Pugaczowa miasteczka Jaik, kończą się jego porażką, a samowolnie podjęta decyzja o wyzwoleniu miasta okazuje się dla podporucznika katastrofą. Grozi mu surowa kara za naruszenie dyscypliny wojskowej. W dodatku umiera generał Bibikow, jedyna osoba mogąca mu pomóc. W krótkim czasie, w ciągu zaledwie kilku miesięcy, Dzierżawin przebył drogę od administratora, osoby dzierżącej władzę do ofiary imperium. Jak pisze Dombrowski:

Державин ловчил, хитрил, интриговал, а в результате совсем запутался, рассорился со всеми, насвоевольничал, а тут и его покровитель Бибииков умер, и новый генерал обещал повесить поручика на одном суку с Пугачевым⁴⁶.

Podporucznik staje się zbędny, laury zbierają inni, jak na przykład gubernator Kreczetnikow, który celowo nie udzielił pomocy Dzierżawinowi w jego zamiarze odbicia miasta z rąk buntowników.

Bohaterowie prozy Dombrowskiego — Dzierżawin, Gribojedow, Puszkina, Küchelbecker, a także Byron czy Szekspir — nieuchronnie wchodzi w konflikt z władzą imperialną. Pisarz stawia ich w sytuacji wyboru. Podobny los spotyka postaci utworów, których fabuła osadzona jest w realiach państw totalitarnych: ZSRR (*Kustosz, Wydział spraw niepotrzebnych*) i faszystowskich Niemiec (*Małpo-*

⁴⁵ А. Эткинд, *Внутренняя колонизация...*, s. 378–379.

⁴⁶ Ю. Домбровский, *Деревянный дом...*, s. 295.

lud przychodzi po swoją czaszkę), a także samego Dombrowskiego. Pod wieloma względami przedstawione w twórczości autora *Kustosza* carskie imperium i imperium radzieckie są bliźniaczymi formami władzy. Dla mieszkańca imperium, jak pokazuje przykład Dzierżawina „granica między karierą a zesłaniem jest porażająco niestała”⁴⁷.

REFERENCES

- Billington, James. *Ikona i topór. Historia kultury rosyjskiej*. Transl. Hunia, Justyn. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2008.
- Bykov, Dmitriy. “Yedin Derzhavin. Predisloviye k knige Yuriya Dombrowskogo ‘Derzhavin, ili Krusheniye imperii’” <<https://ru-bykov.livejournal.com/3415670.html>> [Быков, Дмитрий. “Един Державин. Предисловие к книге Юрия Дombровского ‘Державин, или Крушение империи’” <<https://ru-bykov.livejournal.com/3415670.html>>].
- Dombrovskiy, Yuriy. *Sobraniye sochineniy v shesti tomakh*. T. 1. Moskva: Izdatel'skiy tsentr Terra, 1992 [Дombровский, Юрий. *Собрание сочинений в шести томах*. Т. 1. Москва: Издательский центр Терра, 1992].
- Dombrovskiy, Yuriy. *Sobraniye sochineniy v shesti tomakh*. T. 3. Moskva: Izdatel'skiy tsentr Terra, 1992 [Дombровский, Юрий. *Собрание сочинений в шести томах*. Т. 3. Москва: Издательский центр Терра, 1992].
- Etkind, Aleksandr. *Vnutrennyaya kolonizatsiya. Imperskiy opyt Rossii*. Moskva: Novoye literaturnoye obozreniye, 2016 [Эткинд, Александр. *Внутренняя колонизация. Имперский опыт России*. Москва: Новое литературное обозрение, 2016].
- Etkind, Aleksandr, Uffel'mann, Dirk, and Kukulin Il'ya. Eds. *Tam vnutri. Praktiki vnutrenney kolonizatsii v kul'turnoy istorii Rossii. Sbornik statey*. Moskva: Novoye literaturnoye obozreniye, 2012 [Эткинд, Александр, Уффельманн, Дирк, and Кукулин, Илья. Eds. *Там, внутри. Практики внутренней колонизации в культурной истории России. Сборник статей*. Москва: Новое литературное обозрение, 2012].
- Gemziak, Łukasz. “Imperium (wciąż) niezbadane: Rosja a perspektywa postkolonialna.” *Dialogi Polityczne*, 2011, no. 14: 207–219.
- Górzna, Sylwia. “‘Inny’ w filozofii Emmanuela Levinasa.” *Śląskie Studia Filozoficzne*, 2012, no. 11: 57–69.
- Kalita, Liliana. “Dzierżawin — debiut prozatorski Jurija Dombrowskiego.” *Książki nieznanе, książki zapomniane...* Stempczyńska, Barbara. Ed. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1999: 126–135.
- Khodarkovsky, Michael. *Na granicach Rosji. Budowanie imperium na stepie, 1500–1800*. Transl. Malarecka, Bogumiła. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 2009.

⁴⁷ А. Эткинд, *Внутренняя колонизация...*, s. 255.

- Khodasevich, Vladislav. *Derzhavin*. Moskva: Mysl', 1988 [Ходасевич, Владислав. *Державин*. Москва: Мысль, 1988].
- Poręba, Stanisław. "Jurij Dombrowski." Fast, Piotr, and Rożek. Lucyna. Eds. *Sylwetki współczesnych pisarzy rosyjskich*. Katowice: Śląsk, 1994: 61–76.
- Thompson, Ewa. *Trubadurzy imperium. Literatura rosyjska i kolonializm*. Transl. Sierszulska, Anna. Kraków: Universitas, 2000.
- Ziółek, Paweł. *Idea imperium*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997.